

OSMANLI VERGİ SİSTEMİNDE REFORM VE TEMETTÜ' VERGİSİ

Harun ŞAHİN*

Özet: Osmanlı vergi sistemi, Tanzîmâtdöneminde reformların yoğunlaştığı başlıca alanlardan biri olmuştur. Reformlar Osmanlı kamu maliyesinde modern bir mali yapının doğmasına neden olmuştur. Mali sistemin yenilenmesiyle yeni gelir kaynakları oluşturulmuş, devlet gelirleri arttırılmış ve gelirlerin büyük bölümü denetim altına alınmıştır. Tanzîmâtdöneminde tüccar ve esnafın yıllık kazançları dikkate alınarak temettü' vergisi konmuştur. Bu vergi Kazanç Vergisi Kanunu'na kadar temettü' vergisi adı altında tahsil edilmiştir. Bu çalışmada, Tanzîmâtdöneminde Osmanlı vergi sisteminde yapılan reformlar çerçevesinde temettü' vergisi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Temettü' Vergisi, Tanzîmât Vergi Reformu, Osmanlı Vergi Sistemi

Reform and Temettü' Tax in the Ottoman Tax System

Abstract: Ottoman tax system was one of the main fields in the Tanzîmât Reform Era when reforms grew. Reforms resulted in the birth of a modern financial structure within the body of public finance of the Ottoman. With the renewal of the financial system, new sources were created, state incomes were increased and a substantial part of incomes were regulated. Temettü' tax was put considering the annual earnings of the tradesman and the craftsman in the Tanzîmât reform era. This tax was collected under the name of temettü' tax until the Law of Profit Tax. This study examines temettü' tax within the framework of the reforms made in the Ottoman tax system in the Tanzîmât reform era.

Keywords: Temettü' Tax, Tanzîmât, Tax Reform, Ottoman Tax System.

Giriş

Osmanlı Devleti tarihi genellikle zincirleme devam eden siyasi ve askeri olaylar şeklinde değerlendirilmiştir. Tarihi olayların derinliğini kavrayabilmek için siyasi olayların yanı sıra toplumun iktisadi, içtimai ve

---

*Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.
hsahin@bingol.edu.tr

hukuki özelliklerini de araştırmak gerekiyor (Çağatay, 1947:483). Tarihi hadiselerin bilimsel bir şekilde izahının yapılabilmesi için inceleme konusu olan devrin mali müesseselerini ve vergi sistemlerini ortaya koyabilmek gerekmektedir. Bu bakımdan içtimai ve iktisadi çevreyi de dikkate alarak tarihin problemlerini ve müesseselerini araştıran, mali olayların sebep ve neticeleri üzerinde duran bilimsel çalışmalar önem kazanmaktadır (Barkan, 2000:607).

Osmanlı mali müesseselerinin teşekkülü, tekâmülü ve asırlar boyunca geçirdiği değişiklikler ve evreler iktisadi tarih bakımından önemli olduğu gibi devlet teşkilatı ve bu teşkilatın tabi bulunduğu hukuk prensiplerini de doğrudan ilgilendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı vergi sistemi umumiyetle Osmanlı Tarihinin izahı bakımından büyük önem arz etmektedir (Akdağ, 1949:537).

19. yüzyılın ilk yarısında mevcut müesseselerin yeniden düzenlenmesini hedefleyen Osmanlı yöneticileri, mali kurumların da ıslah edilmesi gereğine inanmışlardır. Çünkü mali sistem temelde güçlü bir yapıya sahip olmakla birlikte muhafazakâr ve yeniliğe kapalı bir yapıya dönüşmüştü (Altundağ, 1947:197). Mali sistem Tanzîmât yıllarına kadar adem-i merkeziyetçi ve mahalli alışkanlıklara büyük ölçüde bağlıydı. Bu nedenle Osmanlı mali teşkilatı ve vergi düzeni Tanzîmâtdöneminde reformların yoğunlaştığı başlıca alanlardan biri olmuştur (Köprülü, 2004:91). Tanzîmât'ın ilanından bir ay sonra çıkarılan ve vilayetlere gönderilen fermanla örfî vergiler kaldırılarak yerine herkesin mal, arazi, hayvan miktarı ile elde ettikleri gelirleri yazılarak servetleri oranında vergilerinin tespiti, aşarda iltizam usulünün kaldırılması, ağnam vergisinin tek kalem altında birleştirilmesi, haraç ve cizyede yeni değişikliğe gidilmesi ve ayân vergi usulünün kaldırılması meseleleri ele alınmıştır (Çakır, 2001:73). Yine aynı fermanla bila istisna herkesin, muaf veya gayrı muaf, tasarrufunda bulunan emlak, arazi ve hayvanları ile ticaret temettü'larına bir kıymet takdir edilmesi ve vergilerin bir devlet memuru olan muhassıllarca tahsil edilmesi istenmiştir (Gökbilgin, 1967:106).

Tanzîmât yönetimlerine başlatılıp II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki döneminde de devam edilen reformlar, Osmanlı kamu maliyesinde modern bir mali yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanzîmâtdöneminde istisna ve imtiyazların yaygın olduğu geleneksel vergi düzeninden vazgeçilmiş, halkın tümünü gücü nispetinde vergileyen ve vergi gelirlerinin merkezden kontrolüne imkân sağlayan yeni bir düzene geçilmiştir (Güran, 2003:3).

19. yüzyıla kadar iktisadi, mali, idari birçok sahada yapılan ıslahatların istenen neticeyi vermemesi sonucu köklü ve uzun dönemli

reformların yapılmasına ve içişleri alanında İstanbul Hükümeti'nin iradesinin bütün imparatorluğu içine alacak şekilde (merkezileştirme programı ile) uygulanmasına karar verilmiştir (Quataert, 2006:448). Bu nedenle Tanzîmât yönetimince geleneksel mali sistemden vazgeçilerek modern bir yapının oturtulmasına çalışılmıştır. Mali sistem yenilenmek suretiyle eski gelir kaynaklarının yerini yeni gelir kaynakları alacak ve gelirlerin büyük bölümü devletin denetimi altına girmiş olacaktır. Bu çerçevede Tanzîmât yöneticilerinin vergilerle ilgili temel hedefi ödeme gücünü dikkate almayan geleneksel vergi sistemini kaldırmak olmuştur.¹ Bunun yerine geliri doğrudan vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeksizin ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü kılan ve bu vergileri etkin bir mali bürokrasi ile devlet adına tahsil eden bir mali sistem hedeflenmiştir (Güran, 2003:3).

Tanzîmât'tan sonra gelirlerin tamamı hazinede toplanarak, giderlerin bütçe vasıtasıyla hazinece yapılması bir prensip olarak kabul edilmiştir. Yapılan mali reformlar sonucunda merkezi devletin vergi gelirleri artış göstermiş ve bu sayede İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na kadar bir arada tutmak mümkün olabilmıştır (Pamuk & Karaman, 2009:28).

Tanzîmât Döneminde Osmanlı Vergi Reformları

Osmanlı tarihinde vergi meselesi büyük önem taşımaktaydı. Çünkü devletin hemen bütün müesseseleri bu vergi işiyle doğrudan doğruya ilgiliydi. Devlet hizmetinde çalışanların büyük çoğunluğuna, hazineden nakit akçe verilmeyerek, bunun yerine reayanın üzerindeki vergilerden maaş tahsis edilirdi. Vergi tahsilâtında iki prensipten hareket edilmiştir. Birincisi İslam hukuku, ikincisi örf hukukudur. Vergiler bu iki temel hukuk kaynağından doğmuştur. (Akdağ, 1947:538)

Klasik Osmanlı mali sisteminde devlet gelirlerinin büyük bir kısmı kırsalda tarım kesiminden tahsil edilen öşürden sağlanmaktaydı. Şehirli halk ise ihtisab olarak adlandırılan pazar vergileri ve tüketime endeksli gümrük vergileri öderlerdi. Diğer önemli bir gelir kaynağı gayrimüslimlerden tahsil edilen cizyedir. Bu gelir kaynaklarının büyük bölümü devlet tarafından mülk ve dirlik şeklinde kişi veya vakıflara tahsis edilmiştir.² Gelirlerden merkezi hazine için ayrılan kısımların tahsilini kolaylaştırmak amacıyla mukâtaalar oluşturulmuştur. Ancak devletin mukâtaaları iltizam yoluyla işletmesi sonucu mukâtaa

---

¹ Klasik Osmanlı vergi düzeni konusunda bkz. Süleyman Sûdî, (1996), *Defter-i Muktesid Osmanlı Vergi Düzeni*, Yay. Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta.

² Klasik Osmanlı vergileme usulü konusunda bkz. Akdağ, Mustafa (1955). Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar, *AÜDTCF Dergisi*, XIII (1-2) : 27-51.

gelirlerinin bir bölümü mültezimlere kalmaktaydı. Mukâtaaların ve tekâlif-i şer'iyelerin dışında merkezi hazineye tekâlif-i örfiyye adıyla tahsil edilen çeşitli gelirler de girmektedir (Güran, 2003:3).

17. yüzyıla kadar merkezi hazinenin yukarıda sıraladığımız sınırlı gelir kaynakları, harcamaların da sınırlı olması nedeniyle büyük problemlere yol açmamıştı. 17. yüzyıldan itibaren merkezi hazinenin mali ihtiyaçları sürekli arttığından, geleneksel gelir kaynakları yetersiz kalmıştır. Daha çok savunma ihtiyacından doğan ve gelirlerini daha da arttırmayı düşünen merkezi yönetim sıkı vergi politikası izlemeye başlamıştır. Halkın vergileme gücünü arttırıcı tedbirlerin yanı sıra malikâne ve esham³ gibi mali yöntemlerle kısa zamanda gelir sağlayıcı usuller devreye sokulmuştur. Ancak bu politikaların uzun vadede başta tarım olmak üzere tüccar ve sınaî üretici üzerinde olumsuz etkileri ortaya çıktığından üretim faaliyetlerinde aksamalara yol açmıştır (Güran, 2003:3).

18. yüzyılın sonlarından itibaren hep en mükemmel olduğu düşünülen geçmişî canlandırmaya dönük geleneksel ıslahat modeli terk edilmiş, bunun yerine daha modern bir model benimsenmiştir (Genç, 2000:92). Klasik Osmanlı müesseseleri reformlar çerçevesinde yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Bunu başarmak için devletin diğer kurum ve kuruluşlarının desteğinin alınması önemliydi. Bu amaçla Tanzîmât dönemi boyunca çeşitli meclis ve komisyonlar kurulmak suretiyle yapılacak reformların uygulanması kolaylaştırılmıştır. Mali sahada yapılacak ıslahatların neler olması gerektiği bu komisyonlarca tetkik edilmiştir. Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye, Meclis-i Muhâsebe, Islahat-ı Mâliyye Komisyonu, Meclis-i Âla-i Hazâin ve Divan-ı Muhâsebat bu komisyonlar arasında en önemlileridir (Şener, 2007:113).

Tanzîmât yöneticileri vergi konusunda önemli düzenlemeler yaparak büyük çaba göstermişlerdir. Verginin konulması ve tahsili ile ilgili reformların yapılması Tanzîmât'ın ana hedefleri arasındaydı. Bu alanda ilk olarak tekâlif-i şer'iyeye⁴ adı altında köylü kesimden tahsil edilmekte olan vergi ve resimler kaldırılmış, yalnız öşür, ağnam ve cizye resimleri yürürlükte bırakılmıştır. Yine tekâlif-i örfiyye adıyla toplanan vergiler kaldırılmış, yerine köy ve mahalle üzerine vatandaşın ödeme gücüne

---

³ Osmanlı Malikâne Sistemi ve Esham: İç Borçlanma konusunda bkz. Genç, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

⁴ Tanzîmât döneminde de vergi için teklif (çoğulu tekâlif) kavramı daha çok kullanılmıştır.

Bkz. Akgündüz, Ahmed (2001), *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Birinci Cild: Kamu Hukuku, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.*

uygun alınmak üzere “virgü” (vergi)⁵ veya “ancemaatin vergi” denilen tek bir vergi konulmuştur (Sayın, 1999:359). Ancemaatin vergiler Maliye Nezareti’nce yalnızca liva düzeyinde belirlenmiştir. Böylelikle vergiler basitleştirilmek suretiyle, halktan çeşitli isimler adı altında tahsil edilen keyfi vergiler kaldırılmıştır. Vergi yükünün vergi haneleri arasında iktisadi güce göre tahsisinin yapılabilmesi için vergi hanelerinin gelir ve servetlerinin bilinmesi gerekmektedir (Güran, 1998:81). Ancak ancemaatin vergi, uygulamada özellikle köy ve mahalle meclislerinde birçok şikâyete konu olması nedeniyle H.1275 (M.1859/1860) yılından itibaren aşamalı olarak kaldırılmıştır (Şener, 2007:113).

Tanzîmât’ın ilk yıllarında yaygın gelir ve servet tahrirleri yapılmıştır. Mali teşkilatın taşradaki temel yapısını oluşturan muhassillara buldukları bölgelerde nüfus, arazi ve emlak sayımları yaptırılarak vergilerin hanelerin gücü nispetinde belirlenip ödenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak uygulamada istenen başarı elde edilememiştir. Bunun üzerine 1844 yılında daha sistemli bir düzenleme için imparatorluğun büyük bölümünü kapsayan temettü’at tahrirleri yapılmıştır. Bu tahrir neticesinde tahsil edilen vergilerin dağılımının adaletsiz yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak vergi adaletinin sağlanmasında bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldıracak bir takım düzenlemeler Rumeli bölgesinin hassas konumundan dolayı yapılamamıştır (Güran, 2003:4).

1844 yılında birincisi yapılan tahririn 1858 yılında ikincisi yapılmıştır. Bunun için öncelikle tahrir heyetleri oluşturulmuştur. Kadastro çalışmalarına Yanya ve Hüdâvendigâr vilayetlerinden başlanmıştır. Tüm yerleşim yerlerindeki arazi, arsa ve binaların ölçümü yapılarak bunların gelirleri ve kıymetleri tespit edilmiştir. Bunun dışında bir de nüfus tahriri yapılmak suretiyle sayım yapılan bölgelerde yaşayan mükelleflerin meslek ve gelirleri tespit edildikten sonra bunlara vergi mükellefi olduklarını gösteren kimlikler verilmiştir. Pilot bölge olarak belirlenen Yanya ve Hüdâvendigâr vilayetlerindeki emlak ve temettü’ vergileri için yapılan başarılı tahrir denemeleri neticesinde benzer uygulamalar 1860 yılında tüm vilayetleri kapsayacak şekilde yapılmıştır (Şener, 2007:113).

Tanzîmât’ın mali hedeflerine ulaşılabilme için 1840 yılından itibaren tüm vergilerin emaneten memurlar vasıtasıyla toplanması kararlaştırılarak mültezim, vali, âyan ve voyvodaların vergi tahsil

---

⁵ Vergi, veriş atıye ve ihsan anlamına gelmektedir. Mali ıstılahta ise hazine gelirlerinden resim, harc ve cizye gibi tekâlifin tümünü kapsayan vergiler için kullanılmıştır. Bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi* (1999), T.C. MBAPKKB Yay. No:1999/352, Ankara, s.358.

yetkileri ellerinden alınmıştır. Bunun yerine taşrada vergi idareleri kurulmaya başlanmıştır. Vergi tahsili işinde ortaya çıkan boşluğu doldurabilmek için Maliye Nezâreti'nce Tanzîmât'ın tatbik edildiği bölgelerde valilerce bağımsız muhassıllıklar kurulmuş ve muhassıllar görevlendirilmiştir. Ülkede mahalli idarelerin ilk uygulamasını oluşturan muhassıllık meclisleri ve muhassıllar verginin tespit, tevzi ve tahsili ile verginin mal sandıklarına yatırılarak giderlerden sonra kalan miktarını hazineye göndermekle görevlendirilmişlerdir. Ancak maliye teşkilatının taşrada güçlü vergi idarelerine sahip olmayışı ve mahalli çıkar odaklarının yeni yapılanmayı sindirememesi nedeniyle yapılan çalışmalar sonuç vermemiş, yeniden iltizam usulüne dönmüştür. Bu nedenle iltizam, Cumhuriyet yıllarına kadar özellikle aşar ve ağnam gibi önemli vergilerin cibayetinde esas usul olmuştur (Öner, 2005:354).

Muhassıllık meclislerinin görevini yerine getiremez duruma gelmesi üzerine taşrada mali idarelerin sorumluluğu yeniden valilerin uhdesine bırakılmıştır. Maliye Nezâreti'ni temsil etmesi için mülki amire tabi defterdar ve mal müdürleri görevlendirilmiştir. Eyaletlerde valilerin maiyetine birer defterdar, sancaklara da birer kaymakam ve malmüdürü atanmıştır. Bu görevlendirmelerle defterdarlık teşkilatı oluşturularak Maliye Nezâreti'nin taşra teşkilatı kurulmuştur. Eyaletler, merkezi yönetimin denetiminde aşar, ağnam, bedel-i askeri ve diğer gelirlerin toplandığı, aynı zamanda zaptiye, maârif, nâfia gibi giderlerin yapıldığı ve artan gelirin hazineye intikal ettirildiği birimler haline getirilmiştir. Bu yapılanma merkeziyetçi mali sisteme geçişte önemli bir aşama olmuştur. 1860 yılında mülki idare birimlerinde yapılan değişikliklerle defterdarlıklar ve malmüdürlükler kaldırılarak mali işler mülki amirlere bağlı muhasebeci ve mal kâtiplerine devredilmiştir. Ancak 1864 ve 1871 tarihli düzenlemelerle yeniden taşrada defterdarlık sistemine dönmüş ve bu yapı İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. 1861 yılında yayınlanan ve 1868 yılında Vilayet Kanununa göre düzenlenen Umur-ı Mâliyyeye Dair Nizamnâme-i Mahsus ile köylerden vilayetlere kadar her aşamada vergilerin tahsili, harcamaların yapılması ve hesapların tutulması hususunda yapılacak muameleler ile bu işlerden kimlerin sorumlu olacağı ayrıntılı olarak düzenlenmiştir (Öner, 2005:355).

Tanzîmât döneminde vergi, bütçe, muhasebe, hazine işlemleri gibi mali konularda yapılan ıslahatları 1860'a kadar ve 1860 sonrası olmak üzere iki döneme ayırarak özetleyebiliriz. Tanzîmât'ın ilanını müteakip ilk yirmi yıl içerisinde mali reformlar yapılmak istenmiş ise de muvaffak olunamamıştır. Asıl düzenlemeler 1860 yılı sonrasında yapılarak yürürlüğe konulabilmiştir. Çünkü 1856 tarihli Kırım harbinden sonra ilan edilen Islahat Fermanı ile Avrupalı devletlere verilen taahhütler ve 1854

yılı sonrasında hızla artan dış borçlar nedeniyle alacaklılar tarafından mali disiplinin sağlanması ve yapısal reformların yapılması talep edilmiştir.⁶ 1859 yılında maliyenin içinde bulunduğu mali buhranın sebepleri ve çözümlerini araştırmak maksadıyla yabancı üyelerin de katılımıyla Maliye Nezâreti'ne tabi Islahat-ı Mâliyye Komisyonu kurulmuştur. 1861 yılında ayrıca İngiliz yetkililerce bir rapor hazırlanarak mali sahada yapılması zorunlu ıslahatların neler olması gerektiği bildirilmiştir. Devlet maliyesinin zor anlar yaşadığı bu tarihten itibaren malireformlara hız verilmiştir. 1860 yılına kadar yapılan mali reformlar arasında en önemli olanı mali idarede yönetim birliğinin oluşturulması ve farklı türde çok sayıdaki örfî verginin kaldırılarak vergilerin sistematize edilmesidir. Bu dönem bir takım bütçe düzenlemeleri de yapılmakla birlikte bu düzenlemeler tam anlamıyla uygulanamamıştır (Öner, 2005:356).

Tanzîmât'la birlikte vergi sahasında ikinci bir gelişme 1861 yılında gerçekleşmiştir. Bu yıl yabancı devletlerle görüşülmek suretiyle gümrük ve tekel gelirleri yeni bir düzene sokulmuştur. 1838 antlaşmasından sonra akdedilen 1861 antlaşması ile gümrük resimleri yeniden tespit edilmiştir. Yine yabancı devletlerin muvafakati ile iki önemli gelir kaynağını oluşturan tütün ve tuz istihali tekelleştirilmiştir. Tuz ve tütün tekelleri ile gümrük resimlerinin tahsili görevi Rüsumat Emaneti'ne verilmiştir. Aynı yıl yurt içinde toplanan vergiler de tanzim edilmiştir. Haksız uygulamaların yaşanması dolayısıyla daha önce ihdas edilen ancemaatin vergi kaldırılmış yerine 1863 yılından itibaren tahrire dayalı emlak, arazi ve temettü' vergileri yürürlüğe konmuştur. Islahat Fermanı ile tüm Osmanlı tebaasından eşit vergi alınması belirtilmiş olduğundan, askerlik yapmayan gayrimüslim erkeklerden alınan cizye vergisi bedel-i nakdi adı ile yeni bir vergiye dönüştürülmüştür. Ayrıca devlet gelirlerini arttırabilmek için damga resmi, çeşitli harçlar ve yol vergisi gibi yeni vergiler ihdas edilmiştir. Görüldüğü gibi modern vergiler ilk kez bu yıllarda tahsil edilmeye başlanarak günümüz vergi sisteminin ana hatları oluşmaya başlamıştır. (Öner, 2005:356 vd).

Vergi yargısı konusundaki yeni düzenlemeler ise 1868'de Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasından sonra başlamıştır. Bu konuda ilk adım vergi konusunda ortaya çıkan uyuşmazlıklar ve anlaşmazlıkların vilayetlerde idare meclislerince çözüme kavuşturulması kararı ile atılmıştır. Ayrıca uyuşmazlıklarla ilgili olarak vergi kanunlarında mükelleflerin idare

---

⁶Tanzîmât sonrası Osmanlı maliyesi üzerinde Avrupa'nın etkisi konusunda bkz. Donald C.

Blaisdell (1940), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, Çev: Hazım Atıf Kuyucak, Arkadaş Matbaası, İstanbul.

meclislerinin aldığı kararlara itiraz edebilecekleri temyiz mercileri belirlenmiştir. Temyiz komisyonları, daha sonraki dönemlerde kurulacak olan gayri muvazzaf ve muvazzaf vergi itiraz komisyonları için ilk aşamayı oluşturmuştur (Öner, 2005:357).

Osmanlı Maliyesinde Temettü' Vergisi

Osmanlı kamu maliyesi açısından diğer önemli bir vergi temettü' vergisidir. Temettü' kâr etmek, fayda görmek anlamına gelmektedir. Bu vergi herkesin kazancına uygun olarak devlete ödediği bir vergi türüdür. Temettü' vergisi, "tüccar ve esnafın senevî temettü' larımikdarı tahmin ve takdir edilerek binde veya yüzde hesabıyla vaz' olunan vergidir." (Sayın, 1999:441). Temettü' at Defterleri'nde kaza, köy gibi iskân merkezleri hane hesabıyla ele alınarak mükelleflere ait şahsi mal varlığı, emlak, arazi, hayvanat, ürün vb malumat kaydedilmiştir (BDAGM, 2000:254). Temettü' vergisinin geçmişi Sultan II. Mahmut tarafından H.1241/M.1825 tarihinde ihdas edilen ihtisab resmine uzanmaktadır. İhtisab resmi bilumum üretim, tüketim, altın, gümüş, mücevher, dokuma ve tahıl gibi çok çeşitli maddelerden alınan resimlerden ibaretti (TCMB, 2000:35). İhtisab resmi genel adı altında tahsil edilen vergiler şunlardı: Yevmiye-i dekakin, damga resmi, bâc-ı bazar, gemi ihtisabiyesi ve resm-i bitirme (Kazıcı, 2005:165).

H.1254/M.1838 tarihli fermanla ihtisab resminin kaldırılması düşünülmüştür. Bu düşünce doğrultusunda H.1255/M.1840 tarihli nizamnâme ile bütün halkın emlak, arazi ve hayvanları, esnaf ve tüccar kesimin ise yıllık temettü' larına bir değer biçilerek binde oranında vergi konulmuştur (Pakalın, 1993:III/453). Böylelikle yıllık kazanç miktarının ilk olarak takdiri ve tahmini Tanzîmât dönemiyle başlamıştır. Bu dönemde yıllık kazanç üzerine herhangi bir vergi eklenmemiş, herkesin sahip olduğu emlak, arazi ve hayvanlarının yıllık kazancı belirlenerek vergi konulmuştur. Tanzîmât'tan önce arazi ve binalar üzerinde ayrı bir vergi bulunmadığı gibi kazanç üzerinden de vergi alınmazdı (TCMB, 2000:35).

1844 yılında İmparatorluğun büyük bölümünü içine alacak şekilde temettü' at tahrirleri yapılmıştır. Yapılan sayımlar sonucunda önceden uygulanan sistemde (hane, ocak, nüfus ve çift esasına göre vergilendirme) bölgeler arası ve kişiler arası vergi dağılımının çok adil olmadığı anlaşılmıştır. Uygulamada Rumeli kesiminden daha az vergi alınmaktaydı. Vergilemede yeni ayarlamalara gidilerek Rumeli ve diğer bölgeler arasındaki vergi yükü farkını ortadan kaldırmanın mahsurları dikkate alınarak eski sistemin Tanzîmât'tan sonra yirmi yıl daha uygulanmasına devam edilmiştir. 1858 yılında yeni bir tahrir ve kadastro

çalışması başlamış ve yeni tahrir heyetleri teşkil edilmiştir. Yanya ve Hüdâvendigâr vilayetlerinden başlayan çalışmalarda yerleşim alanlarındaki arazi, arsa ve binaların ölçümleri yapılmış, değerleri ve kazançları tespit edilmiştir. Kadastro çalışmasıyla birlikte nüfus tahriri de yapılarak hane halklarının meslekleri ve kazançları belirlenerek mükelleflere birer kimlik verilmiştir. Yanya ve Hüdâvendigâr vilayetlerindeki tahrir çalışmalarının verdiği olumlu neticenin ardından 1860 yılında bu konuda yeni bir düzenleme yapılarak tahrir çalışmaları bütün vilayetleri içine alacak şekilde yaygınlaştırılmıştır (Güran, 2003:4).

1858 ve 1860 tarihli tahrirlerde servetle birlikte ticaret ve sanayi faaliyetlerinden elde edilen gelirlerin vergilendirilmesi amaçlanmıştır. İlk olarak vergilendirme yoluna gidilen bu tür gelirlere %3 oranında bir vergi konulmuştur. Buna temettü' vergisi denmektedir. Temettü' vergisinin oranı 1878'de %4, 1886'da ise %5'e yükseltilmiştir (Güran, 2003:4). Tanzîmât'tan sonra 1858 yılına kadar yirmi yıl temettü' vergisi ancemaatin tevzi olunan verginin bir bölümünü oluşturacak şekilde toplandı. 1868 tarihli Tahrir Talimatı ve 1860 tarihli Tahrir-i Umumi Nizamnâmesi gereğince herkesin emlak ve arazisinin yıllık kazancı tahmin edilerek bu miktar üzerinden de binde oranında vergi konulmuştu. 1880 tarihli Emlak ve Aşar ve Ağnam Kararnâmesi'ne göre temettü' vergisi, ticaret ve sanatla uğraşan her şahıstan yıllık kazançlarının belirli bir oranı üzerinden alınan vergidir. Arazi ve arsalarla sahipleri tarafından oturma amaçlı kullanılan ve kıymeti 20 000 kuruşu geçmeyen binalardan %0,4 ve kira geliri getiren tüm binalarla değeri 20 000 kuruşu aşan binalardan da %0,8 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır. Önceleri yalnızca ticaret ve san'atla uğraşan kesimden alınan bu vergi daha sonraları kapsamı genişletilerek memurlardan da alınmaya başlanmıştır (Pakalın, 1993:III/454). 1880'de yapılan düzenlemeyle temettü' vergisi İttihat ve Terakki döneminin başlarında gelirin türüne göre yalnız %3 oranını geçmemek şartıyla muayyen bir tarifeye tahsil edilmiştir. Bu sistemdeki vergi cibayeti Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam ettirilerek vergi yükü şehirli kesime doğru yaygınlaştırılmıştır (Güran, 2003:4).

Osmanlı topraklarında oturmadıkları sürece gayrimüslimlerden temettü' vergisi alınmamıştı. Ancak bu kesimlerin Osmanlı topraklarında oturma izni alarak ticaretle meşgul olmaya başlamalarının ardından, diğer Avrupa devletlerinde uygulandığı gibi, yabancılardan da temettü' vergisinin alınması gereği 1874 tarihli bir lâyiha ile belirtilmiştir. Ancak gayrimüslimlerin temsilcileri 1879 tarihli Patent Kanunu'na itirazları gibi gayrimüslimlerden alınacak temettü' vergisine de itiraz ettiklerinden bu düşünce uygulama sahasına konulamamıştır. Yine 1883 yılında yapılan itirazların sonucunda 1891 yılında konuyla ilgili yapılan değişikliklere

rağmen söz konusu vergi tarh ve tahsil edilememiştir. Ancak Berlin Antlaşması'ndan sonra Yunanlılar, Sırp'lar ve İranlılarla yapılan antlaşmalar sonucunda bu devletler halkları temettü' vergisine tabi tutulmuşlardır (Pakalın, 1993:III/454).

1890'larda temettü' vergisinin konulması ve toplanması usulünün uygulanması konusunda bir nizamnâme bulunmadığından dolayı söz konusu verginin kapsamı geniş tutularak, aşar ve ağnam ile mükellef çiftçilerle mandıra sahipleri de temettü' vergisine tabi tutulmuşlardır. Ancak bu kesimlerden gelen itirazlar üzerine 1897'de çıkarılan bir irâde-i seniyye ile Rumeli ve Anadolu çiftçileri ile hayvancılıkla uğraşan kesimler temettü' vergisinden muaf tutulmuşlardır. Bu gelişmelerden dolayı önceleri bütçeye 800 000 lira gelir getiren temettü' vergisi azalarak 380 000 liraya düşmüştür (Pakalın, 1993:III/455).

Temettü' vergisi için ilk kaleme alınan nizamnâme 22 Mart 1323 tarihli, ikincisi ise 8 Kânunuevvel 1323 tarihlidir. Osmanlı yönetimi bu ikinci nizamnâmeye uygun olarak vilayet, liva, kaza merkezlerinde ve nüfusu iki binden fazla olan yerlerdeki ticaret ve hırfetle (meslek ve san'at) uğraşan kesimden Mart ve Eylül ayları itibariyle iki taksit halinde tahsildarlar tarafından temettü' vergisini tahsil etmiştir. Yukarıdaki nizamnâmeye uygun olarak temettü' vergisi iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım maktu idi ve dört sınıf üzerine konulmuştu. Bu sınıfta olan mükellefler kazançlarının %3'ünü geçmemek şartıyla önceden belirlenmiş olan vergiyi öderlerdi (Pakalın, 1993:III/455). Temettü' ödeyecek ikinci kısım mükellefler belirli bir oran üzerinden vergiye tabi tutulmuşlardır. Bu kesimler ise üç sınıftır. Bu sınıflar ve ödeyecekleri vergi şöyledir: Maktu vergiye tabi olmayan ticarethaneler, fabrikalar ve san'at icrasına tahsis edilmiş yerlerin önceden yazılı değerlerinin % 0,3'ü oranında vergi konulmuştur. İmtiyazlı durumdaki şirket çalışanlarının aylık 300 kuruş aldıkları kabul edilerek yıllık kazançlarının 3 600 kuruştan fazlası oranında temettü' vergisi alınmıştır. Üçüncü olarak erzak ve yol müteahhitleriyle aşar ve bir kısım mültezimlerin taahhüt ve iltizam bedellerinin 100 000 kuruşa kadar olan meblağın %10'u, 100 000 kuruştan fazlasının %5'i kazanç kabul edilerek bu kazancın % 3'ü oranında temettü' vergisi tahsil edilmiştir. (Pakalın, 1993:III/455).

Sonuç

19. yüzyıla kadar Osmanlı müesseselerinde yapılan ıslahatlarla istenen sonuca tam anlamıyla ulaşamamıştır. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren diğer müesseselerin yanı sıra mali kurumların da ıslah edilmesine karar verilmiştir. Osmanlı kamu maliyesi Tanzîmât döneminde köklü reformların yapıldığı sahalardan biri olmuştur. Yapılan

reformlar Osmanlı vergi düzeninde modern bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mali sistem yenilenmek suretiyle eski gelir kaynaklarının yerini yeni gelir kaynakları almış ve gelirlerin büyük bölümü devletin denetimi altına girmiştir. Bunun sonucunda devlet gelirleri artış göstermiş ve bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nu I. Dünya Savaşı'na kadar bir arada tutmak mümkün olabilmıştır.

Tüccar ve esnafın yıllık kazanç miktarları tahmin ve takdir edilerek konan temettü' vergisinin geçmişi II. Mahmut döneminde ihdas edilen ihtisab resmine dayanmaktadır. Vergi düzeninde yapılan reformlar çerçevesinde sanat, ticaret, serbest meslek ve emek vergileri 1863'de tahrir esasına göre temettü' vergisi adıyla toplanmaya başlamış ve 1926 tarihli Kazanç Vergisi Kanunu'na kadar temettü' vergisi adı altında devam etmiştir.

Temettü' vergisi birincisi 1863–1907, ikincisi 1907–1914, üçüncüsü ise 1914–1926 olmak üzere üç dönem geçirmiştir. Temettü' vergisi 1861–1907 yılları arasında kazançlara dayalı olarak komisyonlarca belirlenmiştir. Gayrimüslimler bu vergiden imtiyazlar nedeniyle muaf tutulmuştur. 1907 yılına gelindiğinde ilk bağımsız temettü' vergisi nizamnâmesi kabul edilmiştir. Bu yeni usulde temettü' vergisi bir patent vergisi şeklini almıştır. 1907 tarihli nizamnâmeden beklenen netice alınamayınca 1914'de Fransız Patent Sistemi'nden esinlenerek yeni bir temettü' vergisi tatbikine geçilmiştir. Temettü' vergisinin adı sonraları Kazanç Vergisi olarak değiştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa (1955), “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *AÜDTCF Dergisi* XIII (1–2) : 2.
- _____, (1949), “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti”, *Belleten*, Cilt: XIII, No: 51, s.497–571
- AKGÜNDÜZ, Ahmed (2001), *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Birinci Cild: Kamu Hukuku, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- ALTUNDAĞ, Şinasi (1947), “Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, c.V, Sa.2, Ankara.
- BARKAN, Ömer Lütfi (2000), *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, Cilt:1, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, İktisat Fakültesi Yayını No:565, Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi

- Araştırmaları Merkezi Yayını No:3, Yayına Haz: Hüseyin Özdeğer, İstanbul.
- BDAGM (2000), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:42, İkinci Baskı, İstanbul.
- BLAISDEL, Donald C. (1940), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, Çev: Hazım Atıf Kuyucak, Arkadaş Matbaası, İstanbul.
- ÇAĞATAY, Neşet (1947), “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler ve Resimler”, *AÜDTCFD*, C.V/5, Ankara, s.483–511
- ÇAKIR, Coşkun (2001), “Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve ‘Vergi İhtilalleri’”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:52, Sayı:1, İstanbul, s.71–95
- GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, Tayyib (1967), “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, Cilt: XXXI, No:121, s.93–111
- GÜRAN, Tevfik (1998), “Tanzimât Dönemi Osmanlı Maliyesi”, *İÜİF Mecmuası* 60. Yıl Özel Sayısı, C. 49, İstanbul.
- _____, (2003), *Osmanlı Mali İstatistikler Bütçeler 1841–1918*, DİE Yayını, Tarihi İstatistikler Dizisi, C.7, Ankara.
- KAZICI, Ziya (2005), *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayınları, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2004), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 2. Baskı, Akçağ Yayını, Ankara.
- ÖNER, Erdoğan (2005), *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, TC Maliye Bakanlığı APKKB Yayını No:2005/369, 2. Baskı, Ankara.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, MEB Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket & KARAMAN, Kıvanç, (2009), “Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi: Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma, 1500–1914”, *Toplumsal Tarih*, No. 191, Kasım 2009, s. 26–33.
- QUATAERT, Donald (2006), *Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri*, (Çev. FatmaAcun), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Edt. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara: 447–455.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (1999), *Tekâlif Kavaidi*, T.C. MBAPKKB Yayını No:1999/352, Ankara.
- Süleyman Sûdî, (1996), *Defter-i Muktesid Osmanlı Vergi Düzeni*, Yay. Hz. Mehmet Ali Ünal, Isparta.

ŞENER, Abdüllatif (2007), *Sona Doğru Osmanlı*, Birleşik Kitabevi, Ankara.

TCMB (2000), *İhsaiyat-ı Mâliyye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909*, Maliye Bakanlığı APKKB Yayını No: 20007357, Ankara.